

Сергей Краснобай

ВСТУПЛЕНИЕ ЗАПОРОВЖСКОЙ СТАРШИНЫ НА РОССИЙСКУЮ ГРАЖДАНСКУЮ СЛУЖБУ В КОНЦЕ XVIII ВЕКА

Статья посвящена судьбе казацкой старшины после уничтожения Запорожской Сечи в 1775 г. Охарактеризованы причины перехода запорожской старшины на гражданскую службу в российские уездные и губернские административные учреждения. На основании архивных документов установлено, что исполнение конкретных задач и поручений от российской администрации позволяло отдельным запорожским старшинам претендовать на офицерский чин, что давало возможность для нобилизации. Доказано, что представители сечевой элиты, занимая конкретные должности в административных органах, активно содействовали колонизации территории Южной Украины.

Ключевые слова: Южная Украина, запорожская старшина, гражданская служба, дворянство, административные учреждения.

Sergiy Krasnobay

ACCESSION OF ZAPORIZHIAN SERGEANT MAJOR TO RUSSIAN CIVIL SERVICE IN THE LATE XVIII CENTURY.

The article is dedicated to the problem of Sich officers' fate after the breakup of Zaporizhian Sich in 1775. The author examined the reasons why Zaporizhian sergeant majors moved to civil service at Russian district and provincial administrative institutions. Having researched the archival documents the author revealed that realization of specific tasks and assignments from Russian administration let some Zaporizhian sergeant majors get officers ranks and, as a consequence, become noblemen. It was proved that the representatives of Sich elite having occupied certain posts at administrative institutions, actively promoted the colonization of southern Ukraine territories.

Key words: South Ukraine, Zaporizhian officers, civil service, nobility, administrative institutions.

УДК 94(477)

Микола Бармак

ЛЕГІТИМАЦІЯ ТА ДЕКЛАСАЦІЯ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ, ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Розглянуто питання легітимізації та декласації шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії, включення їх у систему регіонального управління. Встановлено, що російська влада зіткнулася із необхідністю визнання у дворянстві представників шляхти Речі Посполитої, легітимізація якої відбувалася поряд із декласацією.

Ключові слова: губернія, шляхта, дворянське зібрання, легітимізація, декласація.

Приєднавши, після трьох поділів Речі Посполитої, значні території на заході, Російська імперія зіткнулася з необхідністю визнання статусу правобережної шляхти, визначення її місця у російському суспільстві та її кооптації у дворянство імперії.

Інтегрування правобережних територій до складу Російської імперії ускладнювалося тим, що у регіоні залишався сильним вплив правобережної шляхти, яка була не лише соціальним, економічним і культурним, але й політичним станом, що не бачив миритися із втратою незалежності. Через відсутність у російської влади міцних позицій у краї, його активна інтеграція аж до 30-х років XIX ст. була приречена.

Політику Російської імперії наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. щодо шляхетства Правобережжя розглядав у своїх працях І. Кривошея [26–28]. На прикладі Уманського повіту науковець простежив хід легітимізації шляхти упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. та дослідив декласаційні заходи російського уряду, аналізуючи динаміку процесу визнання станової приналежності шляхти Правобережжя. У розвідці С. Лисенка та Є. Чернецького "Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)" [30] висвітлюється соціальна історія шляхти Волині, Київщини та Поділля після приєднання цих територій до Російської імперії, аналізується хід легітимізації шляхти та її декласації.

Російська імперія "йшла на співробітництво з регіональною елітою..., соціальний статус шляхти відповідав статусові російського дворянства. Отож, лояльні шляхтичі кооптувалися в

імперську знать, підтверджувалися їхні земельні маєтки разом із залежними селянами, вони включалися в місцеве управління" [25, с. 68]. Проблему становила значна кількість і соціальна диференціація шляхтичів і питання, чи належить кооптувати в родову знать масу незаможних шляхтичів, які не мали кріпаків, а часто й землі, і тому не відповідали російському уявленню про помісне дворянство [25, с. 68].

У маніфесті від 27 березня 1793 р. [9, № 17108] проголошено зрівняння шляхти у правах із російським дворянством: "Вони... поставлені в рівне з росіянами благоденствіє". Шляхетству гарантувалися права, які воно мало відповідно до конституцій Речі Посполитої. Більше того, на шляхту поширювалася дія "Дарованої грамоти дворянству" (1785 р.) [18, т. 4, с. 23–53], за якою дворянство звільнялося від сплати державних податків та від військової служби, отримувало право дворянського самоврядування і право власності на кріпаків. Імператриця Катерина II пообіцяла визнати шляхетське звання усіх, хто складе присягу на вірність престолу та зможе довести своє походження відповідними документами.

Згідно з ревізією 1795 р., чисельність шляхти Правобережної України складала більше 135 тис. осіб чоловічої статі [24, с. 164]. У губерніях, утворених на приєднаних від Речі Посполитої землях, проживала третина усього дворянства Російської імперії. У XVIII ст. відсоток шляхти відносно усього населення українських воєводств Речі Посполитої становив у різних місцях від 3 до 10 % [30, с. 18]. Коли йдеться про шляхту в історичному аспекті, то мається на увазі привілейований стан, який відрізнявся від селянства та міщанства. Зазвичай, залежно від майнового рівня, шляхта поділялася на велику, середню та дрібну. До великої шляхти належало кілька десятків магнатських родів, що концентрували у своїх руках величезні земельні та людські ресурси, їм належала реальна політична влада у Речі Посполитій. Середня шляхта складалася із значно більшої кількості родів, проте її маєтки були менші за розмірами, а впливи обмежувалися певним регіоном чи місцевістю. Найчисленнішу групу утворювала дрібна шляхта, яка, проте, не була однорідною за своїм відношенням до землеволодіння [30, с. 15–17].

Відтак сотні тисяч шляхтичів претендували на отримання дворянства і користування становими привілеями, найважливішими і найзначнішими серед яких були: певний статус у суспільстві, що дозволяв брати участь у роботі органів російського управління, звільнення від сплати податків, право власності на землю та кріпаків, можливість відстоювати свої інтереси у судових органах тощо. У вищих урядових колах усвідомлювали, що формальне визнання усіх без винятку шляхтичів Речі Посполитої означало б, що їх кількість значно перевищила б чисельність усіх дворян Російської імперії. Не відбулося б і наповнення казни, на яке розраховували російські можновладці, розширюючи територію імперії, бо шляхта, маючи статус дворянства, не сплачувала б податків. У 1800 р. державний казначей доповідав у Сенаті, що у західних губерніях налічується понад 200 тис. осіб чоловічої статі колишньої шляхти, які не виконують жодних державних повинностей і не сплачують податків [31, с. 42].

Такого самодержавство не могло допустити. І, перш ніж надати статус російського дворянства шляхтичам, імператриця Катерина II (а потім і її наступники) запропонувала розібратися у статусі шляхти і визнати дворянами лише тих із них, хто зможе документально довести своє шляхетство і хто володіє певною власністю. До речі, цього вимагали і положення "Дарованої грамоти дворянству" [8, № 16186], відповідно до яких російські дворяни при внесенні їхнього імені у родовідну книгу губернії також повинні були подавати докази свого дворянства.

Отже, основними умовами для надання польським шляхтичам новопрієднаних територій статусу російського дворянина були визнані дві: наявність документу (офіційної грамоти про шляхетство) та маєтку, землі і власних селян-кріпаків. Без спадкової власності шляхтич не міг розраховувати стати дворянином, адже грамоту про шляхетство можна було підробити. І чим більшими були маєтки та кількість селян, тим швидше шляхтич отримував статус російського дворянина.

Висунувши майновий ценз для кандидатів у дворянство на перше місце, російська влада прагнула пригальмувати таким чином шлях до привілейованого становища чиншовикам – найбіднішій частині шляхти, яка мала власність на правах оренди, щорічно сплачуючи чинш.

В указі від 3 травня 1795 р. [9, № 17327] Катерина II дозволила всім дворянам, які володіли землею на тимчасовому праві, доводити свої дворянські права. Російським чиновникам вона наказала негайно зайнятися ревізією документів, що підтверджують шляхетство. Генерал-губернатор Т. Тутолмін отримав чітку вказівку стежити за тим, щоб статус російських дворян отримали лише ті особи, які зможуть довести беззаперечні докази свого шляхетства, і тільки ці шляхтичі мали право "просити дворянське товариство про запис ... у дворянську книгу".

Під час ревізії шляхту записували в окремі від інших станів відомості. Засвідчені виписи із цих відомостей (сказок) стали у майбутньому одним із типових доказів шляхетського походження. Відтак розпочалася багаторічна робота із визнання шляхетства у російському дворянстві.

Шляхетські зібрання правобережних повітів зобов'язані були подати губернаторам списки усіх шляхтичів. У свою чергу російські чиновники почали складати не тільки списки шляхти, а й робити опис їх майна для з'ясування майнового стану кожної особи зокрема, та правового статусу її землеволодінць [9, № 17090].

Для дрібної шляхти правобережних губерній особливо гостро постала проблема збирання доказів дворянського походження. Не маючи значних родових архівів, будучи відірваними від родових гнізд та установ, в яких зберігалися такі важливі для них документи чи їх копії, дрібна шляхта мала небагато шансів швидко чи взагалі виконати необхідні для отримання дворянства вимоги [30, с. 19].

Зі вступом на трон Павла I дворянські зібрання позбавлялися права визнавати дворянське походження та видавати про це грамоти [10, № 17608]. І хоча у роки правління Павла I законодавче унормування становища правобережної шляхти не було зроблено, але проблема її інкорпорації до соціальної структури Російської імперії залишалася актуальною. Про це, наприклад, свідчить указ від 3 квітня 1797 р., яким центральна влада намагалася вирішити долю "бідних шляхтичів", "віддавши їх в армійські полки унтер-офіцерами...; таким чином вони отримають не тільки спосіб утримання в житті, але і вигідне становище в ньому" [10, № 17903].

Нормативні акти, прийняті на початку XIX ст., усе частіше стосувалися законодавчого регулювання окремих проблем, які виникали при визнанні приналежності до дворянського стану. Указ від 9 квітня 1800 р. підтвердив вимогу, що у випадку доведення своїх дворянських прав особами, які перебували в подушному окладі, і визнання за ними цих прав дворянськими зібраннями, видані дворянські грамоти разом із доказами дворянського походження слід представляти у Герольдію. І лише отримавши позитивне рішення щодо підтвердження дворянства з цієї центральної спеціалізованої інституції, особи із оподаткованого стану мали право звільнитися з нього [10, № 17375].

Дворянські депутатські зібрання Волинської, Київської та Подільської губерній отримали указ про необхідність належного ведення родовідних книг, копії з яких вони мали щорічно надсилати у Герольдію. Окрім того, ці дворянські станові органи зобов'язані були збирати відомості про дворян, які нещодавно оселилися на території їх юрисдикції, та новонароджених у дворянських родинах. Копії виданих дворянськими депутатськими зібраннями свідоцтв про місце проживання дворян та їх нерухоме майно мали надсилатися у Герольдію [22, с. 352–353].

В останні роки XVIII ст. процес легітимації шляхти відбувався повільно, зважаючи на ту чисельність осіб, які претендували на зарахування до дворянського стану, хоча депутатські зібрання вже приймали до розгляду справи про дворянське походження окремих родів та осіб. Наприклад, у Київській губернії у 1797 р. існувала родовідна книга, куди вносили імена осіб, які підтвердили своє дворянство, і дворянське зібрання визнало їх стану приналежність [30, с. 22].

Для пошуку документів та подання доказів для визнання права на шляхетство визначався певний термін. Указом від 25 вересня 1800 р. Сенат наказав упродовж двох років, починаючи з 1 січня 1801 р., усім шляхтичам представити докази свого шляхетства [31, с. 49]. Упродовж відведеного часу шляхта залишалася вільною від "стягнення державних повинностей".

Зайнявши престол, Олександр I підтвердив дію "Дарованої грамоти дворянству" і скасував ті укази Павла I, які їй суперечили. Дворянство Російської імперії і правобережних українських губерній у тому числі знову отримало можливість здійснення урядування через свою стану організацію. Зокрема, втратили чинність укази про скасування губернських дворянських зібрань та запровадження нової процедури обрання губернського предводителя дворянства (від 14 жовтня 1799 р.), про заборону подачі дворянством колективних клопотань (від 4 травня 1797 р.), про скасування ведення родовідної книги та припинення повноважень дворянських зібрань щодо розгляду і затвердження доказів дворянського походження та видачі дворянських грамот (від 4 грудня 1797 р. та від 6 березня 1801 р.), про заборону однодворцям доводити свої дворянські права (від 16 серпня 1798 р.).

Отже, Олександр I відновив чинність законодавчо встановленого порядку визнання дворянського походження та користування усіма привілеями, які воно передбачало. Це давало привід дрібній шляхті сподіватися на зміни щодо визнання їх статусу. У поданнях імператору "про власні потреби" правобережна шляхта пропонувала увести заходи щодо полегшення видачі підтверджувальних витягів із метричних книг, розглядати у Герольдії усі документи польською мовою, без перекладу на російську, визнати усі чини польської служби незаперечним доказом шляхетської гідності. Шляхта вказувала на незручності паспортизації, подавала прохання про дозвіл губернським маршалкам самостійно видавати документи, що підтверджували б шляхетство, про необхідність продовження терміну подачі підтверджуючих шляхетство документів до Герольдії тощо.

У 1801 р. процес легітимації шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній активізувався. Дворянські депутатські зібрання, вивчаючи представлені докази, визнавали

дворянство тієї чи іншої особи або ж повертали документи для підтвердження додаткових доказів. Наприклад, волинське дворянське депутатське зібрання упродовж 1801 р. визнало дворянські права 74 родин [22, с. 359]. Найбільше визнань припало на 1802 р. Загалом, упродовж 1801–1803 рр. до дворянського стану інкорпоровано майже усю дрібну шляхту Правобережжя України. Наприклад, у Подільській губернії – трохи більше 13 тис. родин [29, с. 26].

Указ від 20 вересня 1802 р. [11, № 20423] регламентував порядок надання шляхетства особам, які під час ревізії 1795 р. були записані у селянський чи інший оподатковуваний стан, але, зібравши докази свого благородного походження, домагалися надання їм прав дворян. Якщо дворянські депутатські зібрання визнають представлені докази, то видача дворянських грамот особам, які перебували в оподатковуваних станах, була можливою тільки після того, як рішення місцевого станового органу затвердить Герольдія.

Від імені повітових і губернських зібрань предводителі дворянства скеровували прохання про визнання у дворянстві більшості шляхтичів. Непоодинокими були випадки, коли шляхетські зібрання самовільно, без дозволу на те російської влади, видавали свідоцтва на підтвердження шляхетства, хоча чинності ці документи не набули. Наприклад, лише у 1802 р. волинське шляхетське зібрання визнало у шляхетській гідності 4288 осіб [23, с. 11, 29].

У процесі легітимації шляхти брали участь не тільки дворянські станові органи, але й місцеві владні структури. У зв'язку з цим діяльність останніх вимагала правової регламентації і роз'яснень окремих, часто суперечливих позицій, декількаразового наголошення на першочергових завданнях місцевих органів. Указ від 18 січня 1804 р. нагадував губернським владним інституціям про чинність раніше виданих указів і необхідність виконання їх положень. Зокрема, підкреслювалося, що казенні палати не можуть виключати з подушного окладу дворян, станове походження яких не підтверджене Герольдією, навіть якщо депутатське зібрання визнало докази шляхетського походження особи переконливими і видало шляхетську грамоту. Рішення про виключення з оподатковуваних станів у кожному окремому випадку приймав Сенат (укази від 9 квітня 1800 р. і 19 серпня 1802 р.). Подільська казенна палата отримала попередження про недопустимість випадків виключення з подушного окладу без представлення доказів дворянського походження та відомостей щодо обставин запису до окладу в Герольдію (указ від 12 жовтня 1803 р.). Губернські правління мали негайно повідомляти Герольдію про усіх осіб, які належали до однодворців та інших оподатковуваних станів, але довели свої дворянські права у дворянських депутатських зібраннях, а також подавати відповідні документи про їх права. Після розгляду Герольдією такі справи подавалися до Сенату (указ від 15 липня 1801 р.) [12, № 21130].

Сенатський указ від 28 січня 1805 р. настійно рекомендував головним судам Київської, Волинської та Подільської губерній перевіряти перед записом іноземних дворян у родовідну книгу їх документи про приналежність до російського дворянства [2, арк. 1].

Скарги на те, що дворічний термін надто короткий для того, щоб відшукати необхідні документи для підтвердження шляхетства, надходили у вищі урядові та регіональні установи постійно. Їх автори зазначали, що багато шляхетських грамот згоріли або були втрачені під час численних нападів татар у XVI–XVII ст., під час селянсько-козацьких повстань та воєн. Місця зберігання шляхетських грамот, а це, зазвичай, католицькі та уніатські духовні установи, перебували у вкрай занедбаному стані. Документи не були систематизовані і знайти потрібний документ було важко. Крім того, багато документів було перевезено до тієї частини Польщі, яка відійшла до австрійського чи прусського володіння, виїхати ж за кордони імперії без дозволу влади не можна, оскільки існувала реальна небезпека втрати свого майна; а для отримання дозволу також потрібен був певний час. Переважна більшість шляхти не мала засобів для швидкого відшукування документів через свою бідність. Частина ж через ментальність і силу традицій представляли документи, які, як вони вважали, були достатніми [30, с. 30–31]. Доволі часто на доказ шляхетського походження подавалося свідчення 12 благородних осіб. На недостатність таких документів вказував іменний указ Сенату від 4 лютого 1803 р. [11, № 20608].

У дворянських зібраннях накопичилася значна кількість документів на підтвердження шляхетства, і за наданий російською владою час не було змоги їх усі розглянути і прийняти рішення. Обмежений термін подачі документів змушував шляхетські зібрання, губернських та повітових маршалків подавати прохання про продовження часу представлення документів. Наприклад, документ із подібними проханнями подав у 1802 р. київському військовому губернатору А. Феньшу маршалок дворянства Київської губернії Т. Козловський. У відповідь на клопотання до Сенату військового губернатора міністр внутрішніх справ В. Кочубей повідомив, що термін подачі шляхтою доказів походження Сенат продовжив до 1 січня 1804 р. [3, арк. 5].

15 січня 1804 р. волинський губернський маршалок С. Ворцель повідомив міністра внутрішніх справ В. Кочубея, що у Луцьку згоріла маршальська канцелярія. Внаслідок цього шляхта змушена відшуковувати докази на шляхетство за кордоном, для чого потрібно багато часу. Він просив

продовжити термін подання документів на підтвердження шляхетства ще хоча б на один рік [6, арк. 15–16]. Подібні прохання із різними обґрунтуваннями скеровували шляхетські зібрання Подільської та Київської губерній.

28 липня 1804 р. Сенат видав указ про продовження строків подачі шляхтою доказів походження до 1 січня 1806 р. Але кількість осіб, які отримали грамоти про дворянське походження упродовж 1804–1805 рр., була значно меншою, ніж за попередній період (1802–1803 рр.), і до кінцевої дати можливої подачі доказів для визнання шляхетства повна інкорпорація правобережної шляхти до соціальної структури Російської імперії ще не була досягнута [30, с. 30–31]. Тому ще неодноразово імператор та Сенат продовжували терміни подачі документів на підтвердження дворянського походження. Наступним документом з цього питання була затверджена Олександром I 29 грудня 1806 р. [12, № 21974] доповідь Сенату "Про встановлення річного строку в приєднаних від Польщі губерніях на апеляцію по справах людей, які шукають вольностей", що продовжила термін подачі документів і оскарження рішень щодо невизнання у дворянстві до 1 січня 1808 р.

Пішовши, з одного боку, на поступки шляхетству, з іншого – імператор створив спеціальні органи влади, у функції яких входив розгляд справ щодо визнання у шляхетстві. "Враховуючи важливість державних актів, які зберігалися в колишній Польській коронній і Литовській Метриках", і з метою "розбору їх по сортах і для заведення належних книг", Олександр I указом Сенату від 9 липня 1803 р. [11, № 20790] наказав утворити при третьому департаменті експедицію під назвою "Метрика приєднаних провінцій". 27 серпня 1805 р. [12, № 21881] в іменному указі Сенату видачу актів метрики доручено обер-прокурору третього департаменту Сенату. У цьому департаменті створено спеціальну посаду метриканта для ведення справ із визнання у шляхетстві. Указ чітко визначав порядок ведення записів у метричних книгах та порядок видачі витягів із них. Зокрема, наголошувалося, що їх потрібно подавати тільки на гербовому папері. Шляхтич, який хотів підтвердити свій шляхетський статус, мав право подавати прохання безпосередньо до департаменту про видачу йому витяги із метричної книги. Однак указ не регламентував терміну, упродовж якого такі документи мали видаватися, що спричинило багаторічні чекання відповідей зі столиці.

Російська влада намагалася будь-яким чином пришвидшити процес переведення дрібного шляхетства в оподатковувані стани. 18 квітня 1804 р. [12, № 21268] вийшов сенатський указ, затверджений Олександром I, про перепис вільних людей Волинської губернії. Відповідно до цього розпорядження особи, які не змогли підтвердити своє шляхетство, а отже і не були визнані у дворянстві, записувалися у розряд "оподаткованого стану". 1 січня 1808 р. закінчився термін подачі підтверджувальних документів на шляхетство, але значна частина шляхти так і не змогла з різних причин представити їх.

Олександр I указом Сенату від 6 березня 1808 р. [13, № 22873] "Про розбір доказів на дворянство, поданих від чиншової шляхти в приєднаних від Польщі губерніях" термін для отримання дворянського статусу продовжив "до подальшого розпорядження". Розгляд та рішення щодо доказів походження чиншової шляхти відповідно до встановленого порядку доручалися губернським дворянським депутатським зібранням. Отже, проблема повного станового визнання шляхти залишалася невирішеною на невизначене майбутнє. Проте, з іншого боку, більшість шляхтичів, які до цього часу не подали докази свого дворянського походження, що відповідали б вимогам "Дарованої грамоти дворянству", не могли бути включені до складу російського дворянства. Після утворення Міністерства внутрішніх справ у 1810 р. влаштування чиншової шляхти включено до його компетенції [14, № 24326].

29 березня 1812 р. [15, № 25064] Олександр I затвердив думку Державної Ради "Про визнання в шляхетській гідності тільки тих осіб, чиї предки були в ній затверджені". У розпорядженні чітко зазначалося, що особа, яка змогла представити документи на підтвердження шляхетства своїх предків, визнавалася шляхтичем, а ні – то "простолюдином". Отже, дворянські зібрання мали право визнавати дворянство тільки тих осіб, предки яких затверджені у шляхетстві. Цей нормативний акт стосувався лише незначної кількості шляхетських родів. Переважна їх більшість ніколи не мала письмових документів, які б підтверджували шляхетство.

Після завершення воєнної кампанії 1812 р. політика щодо шляхти, яка не змогла підтвердити свого статусу, стала більш жорсткою. В указі від 5 серпня 1815 р. [16, № 25909] "Про вирішення справ про злочинців, які назвали себе шляхтичами, але доказів на гідність не надали" наказано осіб, які вчинили кримінальні злочини, судити і карати як "простолюдинів", а не як дворян, якщо вони не надали доказів на підтвердження свого шляхетства.

20 січня 1816 р. [16, № 26112] оголошено сенатський указ "Про проведення розбору невідомих людей у польських губерніях, яких під час 6-ї ревізії вписано до класу старої шляхти". Термін "стара шляхта" у законодавстві Російської імперії почав вживатися для означення шляхти, яка була записана до ревізійних сказок 1795 р.; термінами "невідомі люди" або "нові люди" називалися ті особи, які називалися шляхтичами під час пізніших ревізій. Сенат наказав ревізійним комісіям

західних губерній провести повний розбір чиншової шляхти. За основу для вироблення порядку проведення перепису шляхти у Подільській та Волинській губерніях, як і у інших західних губерніях, стала проведена у Київській губернії ревізія в 1811 р., коли чиновники склали окремі списки "старої шляхти", шляхтичів, які з'явилися між ревізіями, і усіх інших осіб, які не могли надати жодних документів на підтвердження свого "благородного" походження. Відповідно до указу від 20 січня 1816 р. губернське керівництво для виявлення шляхтичів-самозванців зобов'язували порівняти існуючі списки шляхтичів і тих, хто був записаний у шляхту до 1795 р. Особи, які "незаконно" записані до шляхетського стану, оголошувалися дезертирами, і їх рекомендувалося негайно передавати до військового відомства.

23 серпня 1817 р. [17, № 27014] Сенат ухвалив указ "Про негайне завершення розбору чиншової шляхти". Губернатори, губернські правління та казенні палати мали довести до кінця ревізію шляхти та подати до Сенату відомості про її кількість. Внаслідок цього розбору, який, проте, визнано неповним, було "викрито" 95 тис. шляхтичів, із яких 34 тис. "нічим не довели своєї шляхетської гідності" [31, с. 210].

У 1816–1818 рр. третій департамент Герольдії проводив у Волинській губернії спеціальне розслідування. За його результатами прийнято указ від 24 травня 1818 р., який зобов'язав волинське дворянське зібрання виключити з родовідної книги усіх, "визнаних у дворянстві лише за одними свідченнями приватних осіб, ревізійними сказками та метриками. Цьому становому органу було "роз'яснено" порядок внесення до родовідної книги осіб, докази яких потребують перевірки" [7].

Шляхта правобережних губерній не полишала спроб домогтися від імператора та центрального уряду надання права шляхетським зібранням визнавати станову приналежність осіб, чії права не були ще підтвержені. Губернські маршалки практично систематично надсилали у столицю прохання про це. Наприклад, у 1823 р. волинський губернський маршалок П. Мошинський подав записку міністрові юстиції про видачу шляхетських свідоцтв. Аналогічні клопотання подавали Подільський та Київський маршалки [31, с. 136].

Отже, урядові кола Російської імперії зіткнулися із необхідністю визнання у дворянстві представників шляхти Речі Посполитої. Упродовж правління Катерини II та Олександра I відбулося визнання дворянських прав значної частини шляхти Правобережжя України, але поряд із процесом легітимації проходила декласація певних груп дрібної шляхти. З приходом Миколи I на російський трон досить швидко розвіялися будь-які надії на повернення та збереження привілеїв усіх без винятку колишніх шляхтичів Речі Посполитої.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. (далі – ЦДАК України), ф. 484.
2. ЦДАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 58, арк. 1.
3. ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 383, арк. 5.
4. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 1281, оп. 4, д. 51а.
5. ГАРФ, ф. 1341, оп. 1, д. 346а.
6. ГАРФ, ф. 1343, оп. 57, д. 89.
7. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПЗС-1). – СПб., 1830. – Т. 22: С 1784 по 1789. – 992 с.
8. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 23: С 1789 по 6 ноября 1796. – 969, 2, 2 с.
9. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. – 869 с.
10. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 27: 1802–1803. – 1122, 50, 31 с.
11. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 28: 1804–1805. – 1328, 24 с.
12. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 30: 1808–1809. – 1404, 8, 2 с.
13. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 31: 1810–1811. – 944, 8 с.
14. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 32: 1812–1815. – 1107, 19, 5 с.
15. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 33: 1815–1816. – 972, 15 с.
16. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 34: 1816–1817. – 744 с.
17. Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – М., 1987.
18. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
19. Имеретинский Н. К. Дворянство Вольнской губернии / Н. К. Имеретинский // Журнал Министерства народного просвещения. – Часть ССХСII. – СПб., 1894. – Апрель. – С. 320–335.
20. Имеретинский Н. К. Дворянство Вольнской губернии / Н. К. Имеретинский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. ССLXXXVIII. – СПб., 1893. – Август. – С. 322–357.
21. Имеретинский Н. К. Дворянство Вольнской губернии / Н. К. Имеретинский. – Житомир, 1867. – 80 с.
22. Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. / В. М. Кабузан, С. М. Троицкий // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 153–168.
23. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
24. Кривошея І. І. Демагнетеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І. І. Кривошея // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56–69.
25. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (За матеріалами Київської губернії): Дис. ... канд. іст. наук / І. І. Кривошея. – К., 1997. – 268 с.
26. Кривошея І. І. Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / І. І. Кривошея // Сангушківські читання. Матеріали першої науково-практичної конференції. [Редкол.: В. Г. Берковський (голова), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та ін.] – С. 32–38.
27. Лисенко С. Дрібна шляхта Ушицького повіту за документами подільського дворянства депутатського зібрання / С. Лисенко // Генеалогічні записки українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – Вип. I. – С. 26–29.
28. Лисенко С. Правобережна

шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква, 2002. – 444 с. 29. Свєрбигуз В. Старосвітське панство / В. Свєрбигуз. – Варшава, 1999. – 247 с.

Николай Бармак

ЛЕГИТИМАЦІЯ И ДЕКЛАСАЦІЯ ШЛЯХТЫ КИЕВСКОЙ, ВОЛЫНСКОЙ И ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИЙ В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XIX В.

Рассмотрены вопросы легитимации и декласации шляхты Киевской, Волынской и Подольской губерний Российской империи, включения их в систему регионального управления. Установлено, что российские власти столкнулись с необходимостью признания во дворянстве представителей шляхты Речи Посполитой, легитимация которой происходила рядом с декласацией.

Ключевые слова: губерния, шляхта, дворянское собрание, легитимизация, декласация.

Mykola Barmak

LEGITIMATION AND DEKLASATSIYA NOBILITY KYIV, VOLYN PROVINCES AND PODOLSKI LATE XVII – EARLY XIX CENTURY

The question of legitimation and deklasatsiya nobility of Kiev, Volyn and Podolia provinces of the empire, and their inclusion in the system of regional governance. It was established that the Russian authorities are faced with the need to recognize the Gentleman representatives of the nobility of the Commonwealth, legitimation which occurred near the deklasatsiya.

Key words: Province, nobility, noble collection, legitimation, deklasatsiya.

УДК 94(477)

Юрій Фартушняк

ПОЛІТИКА ПРОТЕКЦІОНІЗМУ В ЦУКРОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В XIX СТ.

Розглянуто політику протекціонізму в цукровій промисловості Київської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії, встановлено, що цукрове виробництво завжди знаходилося під захистом держави і це сприяло активному росту галузі.

Ключові слова: протекціонізм, Правобережна Україна, цукрова промисловість, митний тариф, державна політика, цукор.

Цукрова промисловість в Україні є однією з найстаріших і найважливіших галузей харчової промисловості, продукція якої завжди була найважливішим предметом експорту. Актуальність обраної теми пов'язана з тим, що цукрова промисловість Російської імперії була однією з провідних галузей сільського господарства, рівень розвитку якої в значній мірі визначав економіку держави в цілому.

Мета статті – дослідити політику протекціонізму в цукровій промисловості на Правобережній Україні в XIX ст.

Серед дослідників, які аналізували історію дорадянського цукрово-рафинадного підприємництва на території України та вивчали окремі аспекти зазначеної проблеми слід назвати таких науковців, як: В. Олянич [20], Р. Буравченко [1], Т. Лазанську [14]. Аналізуючи останні дослідження і публікації, можна зробити висновок, про те, що висвітлення проблем політики протекціонізму в цукровій промисловості на Правобережній Україні в XIX ст. приділено недостатню увагу, і саме тому вона потребує подальшого вивчення.

У XIX ст. цукрове виробництво у Російській імперії розвивалося на основі підтримки та регулювання з боку держави. Першим законодавчим документом щодо урядової підтримки цукрової промисловості в країні був указ царя Павла I "Про відведення земель в південних краях Росії бажаним розводити бурякові плантації для виробництва цукру", виданий у вересні 1800 р. [3, с. 5]. Ті, хто бажав вирощувати цукровий буряк, могли брати на півдні ділянки землі без будь-якої оплати за неї у казну. Навіть більше, особам, котрі планували розпочати підприємницьку діяльність з вирощення цукрового буряка та виробництва цукру, передбачалася грошова винагорода. Правда, уряд залишав за собою право повертати землі у разі невикористання їх за призначенням упродовж одного року [8, с. 31]. Однак поміщики не скористалися цим указом. Тоді у 1811 р. російський уряд з метою зацікавити поміщиків виробництвом цукру з буряка, дозволив тим із них, які будуть виробляти цукор, виготовлятимуть з цукрової патоки спирт без оподаткування [15, с. 6]. Пізніше,